

SINTAKTIK SATHDA FE'LLI BIRIKMALARNING ELLIPSIS VA SINTAKTIK SUBSTITUTSIYASI

P.U. Abdullayeva

Ma'mun universiteti "G'arb tillari va adabiyoti"

Kafedrasi katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada fe'lli birikmalarning sintaktik sathdagi qisqarish jarayonlari, jumladan ellipsis va sintaktik substitutsiya hodisalari ilmiy jihatdan ko'rib chiqiladi. Nutq jarayonida fe'lli birikmalarning takror qo'llanishini cheklash, ifodaning ixchamligini ta'minlash hamda kommunikativ ta'sirchanlikni kuchaytirishdagi funksional ahamiyati tahlil etiladi. Shuningdek, ellipsis va substitutsiyaning umumiy va farqlovchi xususiyatlari ularning sintaktik hamda semantik jihatlari namunalar yordamida yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: sintaksis, fe'lli birikma, ellipsis, sintaktik substitutsiya, nutq ixchamligi, kontekst.

Abstract: This article provides a scientific analysis of the mechanisms involved in the syntactic reduction of verb combinations, with particular attention to the phenomena of ellipsis and syntactic substitution. It explores their functional role in minimizing repetitive use of verb constructions in discourse, promoting brevity, and improving communicative efficiency. In addition, the study highlights both the shared and distinctive characteristics of ellipsis and substitution, examining their syntactic and semantic properties through illustrative examples.

Key words: syntax, verb conjugation, ellipsis, syntactic substitution, speech conciseness, context.

KIRISH

Bog'lanish hodisasi matnda turli xil usullarda yaratilishi mumkin. Uning ahamiyati gapdagi grammatik vazifasiga ko'ra farqlanishi mumkin. Mashhur ingliz olimlari M.A.K.Hallidey va Hasanlarning nazariyasiga ko'ra grammatik birlashtiruvchi birliklar har doim matn ichida farqlanadi, tahlil qilinadi. Ular grammatik birlashtiruvchi vositalarni to'rtta asosiy birliklarga ajratishadi: referens, ellipsis, substitutsiya va bog'lovchila¹r. Shulardan yozma va og'zaki matnda eng ko'p uchraydigan grammatik umumlashtiruvchi vosita ellipsis hisoblanadi. Ellipsis hodisasi matn yoki gapda ma'lum bir bo'laklarning tushib qolishidir. U ingliz tilida "dot,dot,dot", ya'ni "nuqta" atamasi bilan ham mashhurdir. Ushbu atamaning kelib chiqishi Qadimigi grek tilidagi "elleipsis"(tushirib qoldirish) so'zi bilan uzviy

¹ Cohesion in English : Halliday , M.A.K. and Hasan, Longman, London, 1976.

bog'liqdir. U asosan matnda yoki gaplarda ayrim bo'laklarni uning mazmunini saqlab qolgan holda, jummalarni kitobxonga tushunarli va soddaroq bo'lishi uchun tushirib qoldirishdir. umumlashtiruvchi vositalardan biri bo'lib, uning asosiy xususiyati jumla ichida ayrim gap bo'laklarining tushirib qoldirilishidir. Lekin matnning ma'nosi tushunilishi yoki kontekstdan tiklanishi mumkin bo'lgan so'zlar yoki, iboralardir.² Ellipsis ilk marotaba lingvistik hodisa sifatida rus tilshunosi O.I.Reunova tomonidan tahlil qilingan bo'lib, u o'zining "Ellipsis lingvistik hodisa sifatida" nomli kitobida, ushbu hodisaning namoyon bo'lish holatlari, uning badiiy matndagi o'rni kabi muhim muammolarga yechim topishga harakat qilgan.

Substitutsiya-matndagi jumla yoki gapning leksik-grammatik darajadagi munosabatlarni saqlaydigan bog'lanish turi hisoblanadi. U ma'lum bir elementni takrorlash o'rniga ishlatiladigan vosita turi bo'lib, o'rnini bosuvchi so'z yoki gap yordamida amalga oshiriladi. Substitutsiya so'z yoki gap o'rnini bosadigan tuzilmaviy funksiyaga ega bo'lib, u turli xil bosqichlarda - so'z, so'z birikmasi, gap va hattoki matnlarda ham bo'la oladi. Uning asosiy vazifalaridan biri takrordan qochish, xabarni qisqartirish va uni o'quvchi uchun aniqroq qilishdan iborat. Almashtirishning yana bir vazifasi ma'lumotlarni tartibsiz holda ko'rsatmasdan gaplarni bog'lashdir.

Ellipsis va substitutsiya hodisalarini turlarga ajratadigan bo'lsak, ularning asosiy 3 ta turi mavjud. Ellipsis hodisasining turlari quyida keltirib o'tiladi:

1. Nominal ellipsis
2. Predikativ ellipsis
3. Jumla ellipsis

Substitutsiya hodisasining turlarini farqlaydigan bo'lsak, o'rin almashish grammatik munosabat bo'lganligi sababli, so'z birikmalarida emas, balki ma'noda bo'lgan munosabat ekanligi tufayli o'rin almashishning har xil turlari semantik jihatdan emas, balki grammatik jihatdan aniqlanadi. Ingliz tilida substitutsiya ot, fe'l, gap vazifasini bajarishi mumkin. Ularga mos ravishda almashtirishning uchta turi mavjud:

1. Nominal substitutsiya
2. Predikativ substitutsiya
3. Jumla substitutsiyasi

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ellipsis borasidagi ko'pgina tadqiqotlar fe'lli birikmalarning sintaktik sathda ellipsis va substitutsiya holatiga bag'ishlangan. Bunda, fe'l o'rnining bo'sh qolishi, umuman boshqa fe'l almashtirilishi, anaforik formada bo'lishi kuzatiladi. Ushbu sintaktik strukturaning turli tizimli tillardagi chog'ishtirma tahlili mustaqil formalarning matnda paydo bo'lish qonuniyatlarini izohlashga yordam beradi. Bu

² Ellipsis: A survey of analytical approaches Jason Merchant, University of Chicago, 2013,- P.2

tadqiq tilda qabul qilingan normalarning avtomatik tarzda yuzaga kelishi, jumla tarkibidagi tartib, lingvistik tamoyillar, tushirib qoldirilgan elementning o'rnini to'ldiruvchi vositalar turi va xususiyati bilan bog'liq. Elliptik jumlar o'zining muayyan turdagi elementlarining muloqot zaruriyatiga ko'ra muhim elementlarning jumla ichida o'z-o'zidan ishlatilmasdan tushib qoldirilishi, ularning o'ziga xos tuzilishi og'zaki nutqda ko'p uchraydigan holat bo'lib predikatning yo'qligi, bundan tashqari, kontekstda foydalanilmagan predikat, ya'ni bu xabarni yetkazish uchun semantik zaruriyat bo'lmaganligi sabab sodir bo'ladi. Bu predikatsiz jumlar ingliz tilidagi muloqotda o'ziga xos xususiyat kasb etadi. Jumla tarkibida tushib qolgan predikat va almashtiriladigan predikat element, ammo bu gaplarning tuzilishini shakllantirishda ishtirok etadi, chunki ular predikatning ikkinchi darajali elementlarini o'z ichiga oladi. Bu jihatdan elliptik gaplar to'liqsiz gaplarga yaqin turadi.

Kontekst va vaziyatda ifodalangan harakat yoki holatni ifodalash uchun predikat tarkibidagi fe'l to'liq yoki qisman tushib qolishi mumkin. U bir butun konstruksiya bo'lib ifodalanadi, uning maqsadi harakat yoki holatni tavsiflovchi joy, vaqt, usul haqida xabar berish yoki harakat obyektni, harakat yo'nalishini ko'rsatish uchun qo'llanilad. Buni quyidagi namunada ko'rishimiz mumkin: *Moviy, ko'zni qamashtiruvchi moviy osmonda - olov bilan yonayotgan iyul quyoshi va noyob, shamol tarqoq bulutlari ajoyib oqlik. Yo'lda tank izlarining keng izlari bor, ular kulrang changda aniq belgilangan va avtomobil izlari bilan kesib o'tilgan. Yonlarda esa - jaziramadan o'lgan dashtdek (Sho'l.); Uyning orqasida quyoshli bog' bor (B. Paul); Terkin - bundan keyin, muallif - ergashdi (Tward.)*

Ushbu takliflarning ba'zilar tez-tez foydalanish natijasida mashhur bo'ldi: Sizga nima bo'ldi, janob Anton? (Yangi-Rev.)

Ingliz tilidagi buyruq, his-hayajon gap shaklidagi elliptik jumalalarda predikatning tushib qolishi o'zaro farqlanadi. Ushbu namunada buni ko'rishimiz mumkin:

Hammasi yuqoriga! (Yangi-Rev.);

Shoshiling bu erga, egasiga, baxtsizlik! (Tren.);

Germanov qasrdan chiqib, shofyorning yoniga qattiq yiqilib tushdi va muloyimlik bilan buyurdi: - Sokolnikiga! (Sizchi.).

Elliptik jumlar struktura jihatdan to'liq bo'lmasada mazmun jihatdan odatda to'liq gaplarga mos keladi, ularda predikatlar ushbu ma'nini ifodalashga xizmat qiladi. Elliptik jumalardagi fe'llarni quyidagi turlarga ajratish mumkin.

Narsa yoki predmetning borliqda mavjudligi aniq bo'lganida, uni inson sezishi aniq bo'lgan kontekstda predikatga ehtiyoj qolmaydi, shu sabab gapda kesim tushib qoladi. Masalan: *Oy atrofida rangpar doiralar (A.N.T.); Hududda chang osilgan (Sho'l.),*

1.Ish-harakatni bajarishga undovchi nutqda qo'llaniluvchi buyruq fe'llari: *Marya - uning ortidan, sekin: - Hamma nonni, choyni yedingizmi? (A.N.T.), Hujumga!*

2.Ba'zi harakat fe'llari: *Darvoza tomonda, lekin derazadan onasining ovozi eshitdi (Gonch.); Men unga ergashaman (M. G.)*

3.Baquvvat harakat ma'nosidagi fe'llar (ushlash, surish, urish, otish va boshqalar): *- Ularning oloviga! .. - olomon orasidan o'tdi (M.-Sib.).*

V.V. Vinogradov kabi tilshunoslar ta'kidlaganidek, ergash gapli yasamalarni nomlaydi, chunki predikat ellipsis jumlada nutqning biron bir alohida qismiga bevosita bog'liqlik yo'q degan fikrlarni u quydagicha ta'riflagan: "Bilvosita predlogli holatlarning mos keladigan shakllari ularni boshqarmaydigan fe'llarga emas, balki ma'lum bir fazoviy ma'noga ega bo'lgan predloglarning o'ziga bog'liq: ustida, orqasida, ichida va hokazo". "Xuddi shu paytni o'zida, - davom etadi V.V. Vinogradov, - Shubhasiz, tilning tarixiy rivojlanishi jarayonida predlogli konstruksiyalarning ozmi-ko'pmi mustaqil qo'llanilishi bilan bog'liq bo'lgan zaif boshqaruv bilan bog'liq bo'lgan sintaktik hodisalar doirasi kengayib, tobora muhim o'rin egallab bormoqda, zamonaviy keng tarqalgan jumlalarining har xil turlarini yasash rivojlanmoqda.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Jumla tarkibida tushirib qoldirilgan fe'l-predikatlarning leksik chegaralanishi elliptik gaplar yasallishining bir xilligida namoyon bo'ladi: ularni tashkil etuvchi komponentlar ko'p nutqda miqdori nutqda cheklangan. Elliptik shakldagi jumlar odatda joy, holat va sababga urg'u berilgan nutqda keng qo'llaniladi, kesimga ehtiyoj bo'lgan holatda qo'llaniladi. (*Hamma joyda dasht; Men do'kondaman. Soat besh; Shuning uchun qayg'u*), yoki almashtirilgan element qiymatiga teng bo'lgan qo'shimchalar (*Javob o'rniga sukunat*), maqsad (*Siz uchun qimmatbaho sovg'alar*), shaxsga munosabat (*Otaning uchrashuvi bor*) - va boshqalar og'zaki muloqotda ko'p uchraydigan holatlardan na'munalardir.

Elliptik jumlar ba'zan to'liqsiz gap yoki to'liqsiz gapning maxsus turi deb ataladi. Lekin, ba'zi tilshunos olimlar bunday jumlarni faqat struktura nuqtai nazaridan to'liqsiz deb hisoblaydi va ularni hozirgi o'zbek tilida to'liqsiz deb tasniflamaydi. Bunday jumlarni haqiqatdan ham to'liqsiz deb tasniflash mumkin emas, chunki ularning to'liq emasligi strukturaviy me'yordir va ularni to'liq konstruksiyalar bilan taqqoslash ularning konstruktiv xususiyatlarini ochish uchun shartli vositadir. Bular jumla a'zolarini tiklashni talab qilmaydigan to'liq tiplashtirilgan konstruksiyalar bo'lib, ular o'zlarining kommunikativ vazifasi nuqtai nazaridan ancha to'liq (hatto kontekstdan tashqarida), chunki ularning grammatik qurilishi uchun uning o'ziga xosligi borligidadir. Elliptik jumalarda fe'lning tobelikni ifodalovchi so'z shakllari mavjud bo'lib, bu "qaramlik" juda nisbiydir. Bunday so'z shakllari nutqda o'zing erkin ma'no yuritishi bilan ajralib turadi. Quyidagi jumla shaklidagi

konstruktsiyalarda bu tobelik yaqqol seziladi: *Chapga - old tomonga, eshiiiiik; Burchakda - kitob do'koni, ro' parangizda esa maktab* kabi gaplarda predikatning yo'qligi jumlaning to'liq mazmuniga ta'siri sezilmagan.

Bu yerda substantiv ta'sir shunchalik kuchli bo'lib, u oldingi fe'lni yengib, tobe so'z shakllarini funksional jihatdan o'zgartiradi va bu hollarda ellipsis endi sezilmaydi, bunday gaplar aniqlovchi a'zo bilan nominativ sifatida qabul qilinadi va ularning oldingi elliptikligi bu turdagi gaplarning rivojlanish bosqichlari. Ba'zi tilshunoslar hatto prepozitiv holatga ega bo'lgan konstruktsiyalarni ham nominativ jumalarga murojaat qilishni mumkin deb hisoblashlari bejiz emas, chunki bunday holat (determinant) fe'lga majburiy qaramlikni anglatmaydi. Masalan, *Dalada shamol; Havoda sukunat*) va butun gapda predikat (*esmoqda; hukmronlik qilmoqda*) yo'qligi bir yaxlit tushuncha sifatida boriladi. Jumla ichida tushirib qoldirilgan predikat tinglovchi va so'zlovchi ongida to'ldirilib amal qiladi. Shubhasiz, bu yerda fe'l-predikatning almashtirilishi hech bo'lmaganda sun'iy ko'rinadi, chunki zamonaviy o'zbek tilida bunday jumlar, albatta, fe'l ishtirokisiz yaratilgan. Bunday jumalarda fe'lning konstruktiv rolini aniqlash qiyin bo'ladi.

Sintaktik substitutsiya hodisasini tahlil qiladigan bo'lsak, u oldingi nutq bo'lagida qo'llangan sintaktik birlikning aynan takrorlanmasdan, boshqa o'rinbosar birlik orqali ifodalanishidir. Ushbu hodisa, ayniqsa, matn lingvistikasi doirasida Grammatik bog'lovchi vosita sifatida baholanadi. Fe'lli birikmalarda substitutsiya ko'pincha *shunday qilmoq, buni amalga oshirmoq, shu tarzda bajarilmoq* kabi umumlashiruvchi birliklar orqali yuzaga keladi. Masalan:

Talaba tajriba o'tkazdi, uning ilmiy rahbari ham shunday qildi.

Bu yerda *tajriba o'tkazdi* fe'lli birikmasi *shunday qildi* birliklari bilan substitutsiya qilingan. Natijada matnda takroriylik kamayib, stilistik ravonlik ta'minlangan

Sintaktik substitutsiya bu almashtirishning muhim turlaridan biri hisoblanib, bu butun bir gapni parafraza qilish orqali unga mos ekvivalentiga almashtirishdir. Ushbu hodisa hozirgi tilshunoslikda ancha yangi atama sanaladi. Shuning uchun ham bu hodisa yuzasidan ko'plab tadqiqot ishlari amalga oshirilmoqda. Uning asosan 4 ta turi farqlanadi:

1. Qo'shma gap oddiy gap bilan almashtiriladi.

What was a Heffulump like? Did it come when you whistled?

2. Teskari almashtirish.

I couldn't have made such a noise just felling down

3. Bosh gap ergash gap bilan almashtiriladi yoki aksincha

4. Subordinatsiya - kompozitsiyani almashtirish. Buni tasdiqlovchi ko'plab misollar mavjud, chunki rus tilida kompozitsiya asosan rasmiy uslubga xos bo'lib,

soʻzlashuv uslubida kompozitsiya ustunlik qiladi. Buni quyidagi naʼmunada koʻrish mumkin:

... he jumped up and down to keep warm and a hum came suddenly into his head **which** seemed to him a Good Hum.

XULOSA

Sintaktik sathda feʼlli birikmalarning ellipsis va sintaktik substitutsiya tilning doimiy harakatda va rivojlanishda boʻlgan hodisalaridir. Mazkur hodisalar nutq jarayonida ortiqcha takrorlarning oldini olib, fikrni ixcham, aniq va samarali ifodalash imkonini yaratadi. Ayniqsa, feʼlli birikmalar tarkibida yuzaga keladigan ellipsis va substitutsiya nutqning tabiiyligi va ravonligini taʼminlab, muloqot ishtirokchilari oʻrtasida mantiqiy izchillikni saqlashga xizmat qiladi.

Feʼlli birikmalar misolida ellipsis va sintaktik substitutsiyaning tahlil qilinishi sintaktik birliklarning nutqiy realizatsiyasida yuzaga keladigan murakkab jarayonlarni chuqurroq anglash imkonini beradi. Ushbu tahlillar til birliklarining faqat formal tuzilishini emas, balki ularning semantik va pragmatik xususiyatlarini ham ochib beradi. Natijada, ellipsis va substitutsiya hodisalari zamonaviy tilshunoslikda sintaksis, matn lingvistikasi va pragmatika sohalarini oʻzaro bogʻlovchi muhim nazariy mexanizm sifatida baholanib, keyingi ilmiy tadqiqotlar uchun mustahkam nazariy asos boʻlib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Cohesion in English: Halliday, M.A.K. and Hasan, Longman, London, 1976.
2. Ellipsis: A survey of analytical approaches Jason Merchant, University of Chicago, 2013, - P.2
3. Halliday. Introduction to Functional Grammar: 4th edition, Birmingham, 2014.
4. Richards J.C. Language and Communication. – New York: Longman, London, 1983
5. Ҳақимов М. Нутқ актлари назарияси. – Фарғона, 2020. – 118 б.
6. Akmajian A. Demers R. Farmer A. Harnish R. Linguistics: An Introduction to Language and Communication, 4th ed. Cambridge: the MIT press, 1995.